

Figurace – jaké možnosti a problémy jsou s tímto sociologickým konceptem spojeny

JIRÍ ŠUBRT*

Figureation – The Possibilities and Problems Associated with This Sociological Concept

Abstract: This paper focuses on the concept of figureation, which was an innovation of Norbert Elias, from the standpoint of sociological theory. Among today's followers of this approach to sociology, considerable emphasis is placed on the explanatory potential of this concept, reflected, among other things, in Elias's processual approach to the investigation and explanation of social reality being referred to as "sociology of figurations" (Figureationsoziologie). The author of this contribution considers the content of the concept in a systematic way to present its strengths and weaknesses. This is done by confronting figureation with the dilemmas and antinomies that sociological thinking traditionally encounters, assessing it from the perspective of: a) positivism and antipositivism, b) statics and dynamics, c) individualism and holism, d) consensus and conflict, e) micro and macro perspectives, f) the relationship between spirit and matter, g) social masses and great historical personalities. The contribution concludes by stating the necessity to additionally think about discussions and aspects of the concept of figureation that its creator did not catch or clarify sufficiently.

Keywords: sociological theory; historical sociology; figureation; process; statics; dynamics; individualism; holism; micro and macro perspective

DOI: 10.14712/23363525.2024.16

V soudobé historické sociologii se setkáváme s nepřehlédnutelnou skupinou badatelů, kteří nacházejí inspiraci pro svou práci v díle Norberta Eliase. Tím nejdůležitějším a nejvlivnějším Eliasovým spísem je práce *O procesu civilizace* [Elias 2006a, 2007], která se pro mnohé z nich stává příkladem pro to, jak přistupovat k výzkumu dlouhodobých vývojových procesů v rámci historické sociologie. Druhým Eliasovým konceptem, od kterého se očekává přínos v oblasti teorie i výzkumu, je pojem *figurace*. Z tohoto důvodu se proto v tomto článku zaměříme na otázku, co tento koncept nabízí z perspektivy obecné sociologické teorie.

1. Jiná sociologie

O pojmu figurace¹ pojednal Norbert Elias systematickým způsobem v knize *Was ist Soziologie? (Co je sociologie?)*, která vyšla poprvé v roce 1971. Když k ní psal předmluvu

* Prof. PhDr. Jirí Šubrt, CSc., Katedra sociologie, Fakulta humanitních studií, Univerzita Karlova, U Kříže 8, 158 00 Praha 5. E-mail: jiri.subrt@fhs.cuni.cz

¹ Autor této stati se dotknul problematiky figurací v časopisu *Historická sociologie* již jednou, a to v anglicky psaném textu „The Society of Individuals: How to Solve the Dilemma of Individualism and Holism in Historical Sociology“ [Šubrt 2015]. Uvedený článek byl tehdy orientován na řešení problému vztahu jedince a společnosti. V tomto novém textu je autorova ambice širší, neboť zde se jedná o komplexní pohled na Eliasův

Dieter Claessens, jenž její vydání inicioval, považoval za potřebné čtenáře ihned na začátku upozornit, že se tato práce liší od jiných pojednání tohoto druhu svou neobvyklostí [*Elias* 1981: 7]; na rozdíl od běžných úvodů do sociologie se zde nepojednávají standardním způsobem obvyklá témata a problémy.

Odpověď na otázku *Co je sociologie?* nehledá Elias za pomoci zavedených pojmů, jako jsou sociální systém, sociální struktura či sociální jednání, ale hovoří o vzájemné *provázanosti*, o *souvislostech*, v nichž se lidé ocitají od svého narození, do kterých více či méně omezeným způsobem zasahují, které mohou existovat i bez nich, ale současně také mohou být jenom díky nim.

Život lidí ve společnosti má, a to i v období chaosu či rozpadu, určitý tvar, který je vytvářen silou jejich vzájemných závislostí. A právě tyto závislosti jsou důvodem, proč se lidé seskupují do určitých figurací, tedy proč jsou tyto figurace vytvářeny. Zavedení pojmu figurace patří k Eliasovým teoretickým inovacím. V původní podobě svých základních raných děl – *Dvorská společnost*; *O procesu civilizace* – Elias tento termín ještě nepoužíval, zavedl jej až později. První studií, v níž Eliasovi tento koncept důležitým způsobem posloužil, je kniha *Established and Outsiders* [*Elias – Scotson* 1990], publikovaná poprvé v roce 1965. O něco později Elias konstatoval, že pojem figurace zavedl proto, aby jasněji a jednoznačněji než existující sociologické pojmové nástroje vyjádřil, že to, co nazýváme společností, není ani abstrakcí charakteristik individuí existujících bez společnosti, ani „systémem“ nebo „celkem“ mimo jednotlivce, nýbrž spíše „individuí vytvářená spleť vzájemných závislostí“ (Úvod z r. 1968 [*Elias* 2006a: 50]).²

Elias spatřoval úkol sociologie v analýze toho, jak probíhá život lidí v sociálních celcích, které spolu vytvářejí. Lidská individua jsou v těchto celcích ve vzájemných vztazích a jsou na sobě závislí; Elias tedy chápe figuraci jako dynamickou síť vztahů vzájemně závislých jedinců (*interdependence network*; *Interdependenzgeflecht*). Tyto vztahy jsou podle jeho názoru podstatou každého sociálního uskupení. Jsou to vztahy, které existují jak v malých a středně velkých skupinách, tak i na úrovni státu a nadnárodních celků. Figurací je tedy např. rodina, školní třída, vesnické společenství nebo stát. Na první pohled by se mohlo zdát, že tento pojem je blízký tomu, co se v sociologii běžně označuje jako sociální skupina, ale není tomu tak. Pojem figurace obrací pozornost na interdependenci lidí, tzn. na to, co je vzájemně pojí [*Ibid.*: 50–51]. A jako takový může být vztažen jak na relativně malé skupiny, tak na velké společnosti.

Mezi stoupenci Eliasova přístupu k sociologii se dnes klade důraz na potenciál, který je podle jejich přesvědčení s pojemem figurace spojen. Přestože se vlastně jedná jen o jeden z mnoha konceptů, kterým Elias sociologické myšlení obohatil, je to právě tento termín, který se postupem času dostává stále více do popředí, a vede nakonec k tomu, že celkový Eliasův procesuální přístup ke zkoumání a vysvětlování sociální reality je označován jako „sociologie figurací“ (*Figurationssoziologie*).

O Eliasově sociologii figurací se hojně diskutovalo zejména v 80. letech 20. století, byla považována za velmi perspektivní a vkládaly se do ní určité naděje. Nemálo z těch, kteří stáli na straně Eliasovy koncepce, věřilo a stále věří tomu, že dostane svůj výzkum na vyšší

přístup k tématu figurace, v němž je tento koncept konfrontován ne pouze s jedním, ale postupně se sedmi teoretickými dilematy.

² Úvod k dílu *O procesu civilizace* z r. 1968.

úroveň už jenom tím, že výraz figurace zavede do svého pojmového instrumentária. Dnes s odstupem času můžeme konstatovat, že se tato očekávání nedaří vždy zcela přesvědčivě naplňovat. Jeden z problémů spočívá v tom, že Elias vymezil koncept figurace velmi obecně a rámcově; nepropracoval jej natolik důkladně, aby se mohl stát zcela srozumitelným a jednoznačně použitelným badatelským nástrojem v oblasti teorie i výzkumu. Takže, když dnes existuje nezanedbatelný objem odborné literatury, který s pojmem figurace pracuje (např. [Gabriel – Mennell 2011]), musí značná část těch, kdo ho užívají, tento velmi rámcově vymezený koncept pro účely svého výzkumu nějak dotvořit a dodatečně specifikovat, a to obvykle způsobem, jakým mu oni sami rozumějí³ (dochází tak k tomu, že někteří badatelé vkládají do tohoto pojmu určité svérázné, subjektivně zabarvené představy, čímž se otevírá prostor k problematickým obsahovým posunům).⁴

2. První přiblížení k pojmu figurace

Jednodušší a přehlednější figurace vytvářejí učitel a žáci ve třídě, lékař a pacienti v terapeutické skupině, hosté v hospodě u stolu stálých návštěvníků. Složitější figurace představují např. obyvatelé vesnice, velkoměsta nebo národ. Figurace, jak je zřejmé, mohou být více či méně složité; stabilní či proměnlivé; mít odlišnou délku trvání a konsensuální či konfliktní povahu; mohou mít rozdílné úrovně integrace a hierarchizace, a velký nebo malý počet účastníků (kteří mohou zároveň patřit i do jiných uskupení).

Jednotlivci, které figurace zahrnuje, nejsou vůči tomuto celku v nějaké autonomní pozici, nýbrž namísto toho tuto síť vzájemných závislostí společně vytvářejí. V soudobé, složitě strukturované, společnosti jsou jednání jednotlivců pospojována do dlouhých řetězců funkčních souvislostí. Tyto řetězce sice nemusí být přímo viditelné či hmatatelné, ale přesto jsou dostatečně pevné, a zároveň i elastické a proměnlivé, neboť jsou v neustálém pohybu. Jaké jsou vlastnosti figurací, je tedy možné blíže pochopit prostřednictvím analýzy těchto interdependenčních řetězců, jejichž uspořádání je tím, co označujeme výrazem společenské struktury [Elias 2006b: 25].

Jedním z příkladů, na kterých lze demonstrovat problematiku figurací, je hra [Elias 1981: 141–143]. Hrají-li čtyři lidé karty, tvoří figuraci, jejich jednání je interdependentní. Je sice možné v tomto případě také hovořit o hře jako o čemsi autonomním (a říci např.: „ta hra běží ale pomalu“), podstatné však je to, že průběh hry vychází z vzájemného propletení jednání čtyř zúčastněných jednotlivců. Figurací se v tomto případě tedy rozumí onen „měnící se vzor“, který hráči jako celek navzájem vytvářejí svým konáním, do něhož jsou zapojeni nejen svým intelektem, ale celou svou osobností.

Pro přiblížení pojmu figurace používá Elias s oblibou příklad společenských tanců [Elias 2006a: 50–51; Elias 2006b: 28–29], neboť soudí, že právě pohyblivý obraz navzájem závislých lidí při tanci je tím, co nám může pomoci k pochopení takových figurací,

³ Příliš se dnes nehovoří o tom, že Elias sám si byl tohoto problému do určité míry vědom. V rozhovoru s Wolfgangem Englerem mj. konstatoval: „Domnívám se, že koncept figurace byl v konverzaci a diskuzi příliš blízko starému systémovému konceptu, a pokud někdo hledá nálepku pro mou práci, dávám přednost ‚sociologii procesů‘“ [Elias 2005: 373 ff].

⁴ To, co v Eliasových textech chybí je např. rozlišení různých strukturálních úrovní, na kterých k vytváření figurací dochází, a konkretizace toho, čím jsou tyto jednotlivé úrovně odlišné, protože je přeci jen rozdíl mezi figurací, kterou vytváří hráči mariáše, tanečníci mazurky, anebo občané moderního státu.

jako je rodina, město, stát či společenská formace. Představíme-li si dvorské tance, např. *française* či *quadrilu*, ale i vesnický kolový tanec, vidíme, že kroky, úklony a gesta, které provádí jednotlivý tanečník, jsou v souladu s tím, co činí ostatní tanečníci. Pokud bychom pozorovali tancující individuum izolovaně, nedokázali bychom pochopit, jaký smysl a funkci jeho pohyby mají. Způsob, jakým se v tanci chová jednatel, je určen vzájemnými vztahy mezi tanečníky. Projevy a pohyby jednotlivců sice mohou být v té či oné míře individuálně zbarveny, ale vždy jsou orientované na ostatní. Můžeme samozřejmě mluvit o tanci a jeho pravidlech i v obecné rovině, ale těžko si ho můžeme představit jako něco, co existuje zcela mimo lidské jedince. Podobně jako jiné společenské figurace je i tato figurace relativně nezávislá na konkrétních individuích, ale nemůže se obejít bez individuí vůbec.

Figurace je tvořena strukturou interdependenčního napětí, v níž zúčastnění jedinci proti sobě mohou stát jako spojenci i protivníci. O interakcích mezi skupinami napovídají mnohé sportovní hry. Ty mohou mít více či méně univerzální pravidla a mohou je provozovat jednotlivci, anebo skupiny. Lidé, kteří převezmou roli hráčů v určitém týmu, se snaží dělat to, co se od jejich pozice obvykle očekává, zároveň ale k průběhu hry přispívají i svým jedinečným způsobem, svými specifickými schopnostmi a kreativitou. V zápase jednotlivci jednájí na základě toho, jakým způsobem přistupují ke hře jejich spoluhráči, a zároveň podle toho, na jakou hru se orientuje tým soupeře. V utkání, které tímto způsobem probíhá, můžeme najít dva typy vzájemné závislosti: ten první spojuje dohromady členy jednotlivých týmů, ten druhý dává do vzájemného vztahu oba týmy. V obou případech tyto závislosti tvoří figurace.

3. Koncept figurace v konfrontaci s antinomiemi soudobého teoretického myšlení

Eliasův přístup k sociologii se vyznačuje značným stupněm originality, který nám brání ho zařadit k nějakému z dominujících směrů této disciplíny 20. století. Je nicméně zřejmé, že sociologické myšlení tohoto autora se nezrodilo ve vzduchoprázdnu a že se v něm v různé míře odrážejí určité dobové inspirační zdroje, přičemž i ono samo se posléze stává inspirací pro jeho následovníky. Jaký potenciál pro rozvoj teoretického myšlení je v konceptu figurace obsažen, se proto nyní pokusíme nahlédnout tím způsobem, že ho budeme konfrontovat s antinomiemi, daulismy a paradoxy, na které sociologické myšlení nejčastěji naráží a které vedou k tomu, že je tento obor rozvětven do téměř nepřehledné sítě paradigmat, škol a směrů.

3.1 Pozitivismus a antipozitivismus

První antinomií, o které se zmíníme jen stručně, lze spojit s opozity: pozitivismus a antipozitivismus. Přestože se za těmito označeními skrývá jedno ze základních dilemat, které sociologie ve svých dějinách řešila, těžko bychom hledali teoretika, který by nám nabídnul do této problematiky hlubší systematický vhléd. Eliasova sociologii figurací se této otázky dotýká, ale explicitně se k ní nevyjadřuje. Zkusme se tedy krátce zamyslet nad tím, oč se jedná?

Už v 19. století se objevily úvahy o tom, nakolik je sociologie jako věda o člověku a společnosti podobná (ne-li totožná) s přírodními vědami a nakolik se od nich odlišuje.

I když byly úvahy na toto téma formulovány v jiných kontextech a v jiné terminologii, šlo v podstatě od začátku o spor o to, jakou povahu má sociální realita. Pozitivismus a školy, které z něho vycházely a které na něj navazovaly, měly za to, že sociální realita je ve všech podstatných rysech podobná realitě, kterou zkoumají přírodní vědy, antipozitivistické myšlení naopak konstatuje, že sociální realita se od přírodní reality podstatným způsobem liší.

Hlavními reprezentanty pozitivismu 19. a počátku 20. století byli: Auguste Comte [1907], Herbert Spencer [1966a], dále celá řada naturalisticky orientovaných proudů (organicismus, fyzikalismus, mechanicismus, sociální darwinismus, geografická škola atd.) a nakonec Emile Durkheim [1926];⁵ v dvacátém století přebírá od pozitivismu štafetu funkcionalismus a jím ovlivněné směry myšlení. Antipozitivismus o sobě dává vědět především v německém „duchovědném“ myšlení, zejména v chápající (rozumějící) sociologii Maxe Webera [1998], která se ve 20. století stala jedním z klíčových východisek interpretativní sociologie.

To, čím se sociální realita liší od reality zkoumané přírodními vědami, je v podstatě to, že v ní existuje cosi navíc, s čím se v původní přírodní realitě nesetkáváme. Max Weber by patrně mohl říci, že tím, co je v sociální realitě navíc, je sféra „smyslu“ (subjektivně míněného smyslu, který jednající jedinci přisuzují svému jednání); my bychom to ale mohli vyjádřit razantnějším způsobem a říci, že tímto něčím navíc – srovnáváme-li sociální realitu s přírodní realitou – je lidská kultura.

Když Elias porovnává jevy přírodního a sociálního života, konstatuje, že existují konfigurace hvězd, rostlin, zvířat apod; lidé navzájem ale tvoří figurace. Způsob, jakým spolu koexistují v těchto figuracích, je odlišný od tohoto, co se stává pojítkem uvnitř konfigurací. Pokud bychom to měli vyjádřit vlastními slovy, mohli bychom konstatovat, že zatímco figurace jsou situovány v čtyřrozměrném časoprostoru, ve figuracích k těmto čtyřem dimenzím přistupuje ještě dimenze pátá – dimenze, kterou představuje symbolické univerzum. Jazyk a symboly jsou tím, co lidem umožňuje přenos vědění a kultury. Díky nim se sociální realita reprodukuje, ale také mění [Schäfers: 240].

Je tu ale ještě jeden podstatný rozdíl mezi pozitivismem a antipozitivismem, a tím je představa o tom, zda sociologie může být vědou, která formuje sociální zákony. Pozitivismus zastává názor, že sociální vědy mají, stejně jako vědy přírodní, na základě svého bádání odhalovat a dospívat k poznání a formulování vědeckých zákonů. Antipozitivismus naproti tomu na takový požadavek vědomě rezignuje. Pokud jde o Eliase, můžeme dodat, že u něj se namísto výrazů, jakými jsou zákon či zákonitost, objevuje výraz trend. O trendech Elias soudí, že je můžeme v historicky orientovaném výzkumu odhalit a identifikovat, ale to, že je objevíme, nám nedává žádnou záruku pro to, abychom mohli s jistotou očekávat, že i budoucnost se bude nadále („zákonitě“) rozvíjet ve směru, kterým daný trend ukazuje.

Celou tuto krátkou úvahu o pozitivismu a antipozitivismu můžeme nyní uzavřít konstatováním, že i když Elias sám někdy přirovnává jím analyzované dlouhodobé procesy, které nikdo nezamýšlel, nechtěl a neplánoval, k „slepě“ probíhajícím přírodním jevům, jeho myšlení nikdy nepodlehlo naturalismu. A i když měl určitý sklon uvažovat

⁵ Durkheimova inspirace přírodními vědami se promítá např. do jeho rozlišování sociální morfologie a sociální fyziologie. Zároveň je ovšem nutné konstatovat, že jeho přístup k sociologii jako vědě o sociálních faktech odmítá naturalistký způsob vysvětlování sociálních jevů.

o některých problémech durkheimovským způsobem, záměrně se vyhýbal všemu, co by bylo možné spojit s pozitivismem.

3.2 Statika a dynamika

Pro označení druhého dilematu můžeme použít terminologie, kterou zavedl do sociologie její zakladatel Auguste Comte, který v rámci svého programu pro tuto vědu rozlišil dvě její části: sociální statiku [Comte 1908a: 283–327, 1967a] a sociální dynamiku [Comte 1908a 328–387, 1908b, 1967b]. Úkolem sociální statiky je odpovědět na otázku, z čeho se skládá společnost a jak tyto části spolu vytvářejí organizovaný celek, tzn. sociální řád. Druhá část sociologie – sociální dynamika – je věnována problematice historického vývoje společnosti (Comte chápal sociální dynamiku jako teorii pokroku [Comte 1908a: 328 ff.]). Sociologii koncipoval jako disciplínu, která má společenské procesy nejen studovat, ale také přispívat k jejich řízení, a to takovým způsobem, aby zabraňovala společenské destabilizaci a mírnila či odstraňovala společenské konflikty [Touraine 1984; Keller 1991]. Úkolem Comtovy sociální statiky tak není jen analyzovat strukturu nové společnosti, ale zároveň také hledat způsoby, jak jí zaručit stabilitu. Sociální dynamika má naproti tomu nejen reflektovat dosavadní vývojová stádia, ale také zkoumat žádoucí cesty jejího budoucího progresivního rozvoje.

V 20. století se staly následovníky Comtovy statiky zejména dvě směry v sociálněvědním myšlení, kterými byly strukturalismus a funkcionalismus. Pokud jde o sociální dynamiku, ta sice byla součástí mnoha sociologických směrů, které se formovaly v druhé polovině 19. století, ale v průběhu 20. století bylo bádání orientované na problematiku dlouhodobého vývoje hlavním proudem sociologie opuštěno, což, jak známo, charakterizoval Norbert Elias jako „ústup sociologie do přítomnosti“.

Na tomto místě je vhodné připomenout, že přístup k problematice sociální statiky, respektive k chápání pojmu struktura není – jak si ihned ukážeme – ve strukturalismu a funkcionalismu identický. K tomu lze nicméně dodat i to, že v teoretickém směru, který dominoval v sociologii po druhé světové válce, v Parsonsově strukturním funkcionalismu, můžeme odhalit obě inspirace strukturalistickou i funkcionalistickou.

Struktury v rámci strukturalismu jsou chápány jako pravidla (mnohdy skrytá) a principy, které má badatel odhalit. Zájem o tuto problematiku se objevil v sociálních vědách mezi etnologo a kulturními antropology, kteří se při svých výzkumech setkávali s takovými pravidly pro lidské jednání, která byla odlišná od toho, s čím se mohli setkat v domácím prostředí. Posléze byl tento strukturalistický přístup aplikován i na soudobou společnost. Claude Lévi-Strauss považuje za nejdůležitější postulát to, že svět je uspořádan a že v něm panuje řád. I když je tento svět velmi různorodý, barvitý a proměnlivý, lze za vší tou pestrostí a pohybem podle něj odhalit určité neměnné obecné vlastnosti [Lévi-Strauss 1973: 72], resp. invariantní pravidla. Veškerý život společnosti je determinován latentními strukturami (tedy pravidly), které usměrňují, koordinují a regulují činnost jednotlivců. Aby mohl badatel odhalit tento skrytý řád, nesmí se omezovat na pozorování jevových rozmanitostí, ale musí svou pozornost zaměřit na hlubší skrytou úroveň, což mu umožní vidět řád tam, kde dříve spatřoval jen chaos. Podstatu strukturalistického přístupu charakterizuje Lévi-Strauss jako „hledání invariantu, anebo invariantních prvků mezi povrchními odlišnostmi“ [Lévi-Strauss 1993: 16].

Funkcionalismus má poněkud jiné východisko. Je jím metafora lidského těla, respektive analogie mezi biologickým organismem a společností a s tím spojená projekce vlastností živých organismů na společnost a její jednotlivé části. K sociální struktuře se v tomto pojetí přistupuje jako k rozčlenění společnosti na části, které díky svým vzájemným vazbám, propojením a kooperaci vytvářejí celek. Jestliže v lidském těle existují mozek, srdce, plíce, žaludek, játra, ledviny a další orgány (propojené krevní oběhovou soustavou), a každý z nich přispívá svým specifickým přínosem k zachování celého organismu, pak ve společnosti můžeme analogicky k tomu nalézt strukturu, která je rozčleněna na řadu dílčích společenských systémů – ekonomika, politika, právo, náboženství, věda, umění atd. – jež jsou vzájemně propojeny komunikací a směnou. Funkce je pak v tomto kontextu chápána jako příspěvek určité systémové části (subsystému) k zachování systému jako celku.

Kritiku comtovského pojetí statiky a dynamiky najdeme více jak sto let poté v Giddensově teorii strukturace, která ovšem nesměřuje ani tak na samotného Comta, jako především na toho, kdo toto pojetí rozvíjel po druhé světové válce v rámci strukturního funkcionalismu, tedy na Talcotta Parsonse. Giddens [1981] spojuje koncepty statika a dynamika s výrazy synchronie a diachronie. Jejich oddělování považuje za omyl, který by měl být jednou pro vždy opuštěn. Charakteristickým rysem synchronicko/diachronické distinkce je podle Giddense to, že při synchronickém zkoumání sociálního systému se z něho snímá něco jako fotografie, přesněji řečeno jakýsi druh „bezčasé momentky“, s jejíž podporou je pak uvnitř tohoto systému identifikována síť funkcionálních vztahů. Když naopak studujeme systém diachronicky, zkoumáme ho z hlediska času, respektive analyzujeme, jak se tyto vztahy v průběhu času mění. Výsledkem je podle Giddense elementární, i když kruciólní chyba, která je způsobena odtržením těchto dvou pohledů a která vede k tomu, že je čas spojován pouze s diachronickým přístupem a je identifikován nebo ztotožněn se sociální změnou [Ibid.: 91]. Jádrem problému podle něj spočívá v tom, že čas je relevantní nejen při zkoumání změny, nýbrž i při zkoumání stability sociálního systému.

Čas je podle Giddense nezbytnou komponentou nejen sociální dynamiky, ale i sociální statiky. Omylem kritizovaného synchronického přístupu je předpoklad, že je možné vzít bezčasou momentku sociálního systému a odhalit jeho strukturu, jako lze udělat například takovou momentku, pokud jde o architekturu nějaké stavby. Chyba tedy vychází z mylného předpokladu, že sociální systém má takové strukturální náležitosti, které fungují nadčasově. Podle Giddense je existence sítě sociálních vztahů uvnitř těchto systémů neodlučitelná od jejich kontinuální reprodukce v čase. Tento autor tedy zdůrazňuje časovou dimenzi i v případě statiky, resp. sociální struktury. Zamítá představu sociální struktury jako něčeho statického, a naopak zdůrazňuje, že sociální systémy jsou proměnlivé, že jsou produkovány a reprodukovány v čase a s časem. Stabilní sociální systém je systémem, jenž se vyvíjí v čase. Je to systém, ve kterém existuje souvislost mezi tím, jak byly věci v minulosti, a tím jak jsou dnes.

K tomu nezbyvá než dodat, že to, co Giddens konstatuje o čase a sociálních systémech, lze plnou měrou vztáhnout i na problematiku eliasovských figurací, které jsou – jako sítě vzájemných závislostí – v neustále v pohybu. Jestliže strukturalisté spolu s funkcionalisty zdůrazňují hledisko statiky a aspekt dynamiky podceňují, u Eliase jsou v jeho koncepci důrazy položeny opačným způsobem, klíčové je pro něj dynamické hledisko, zatímco méně pozornosti je věnováno otázkám statiky. To, co u Eliase postrádáme, je zřetel k otázce, jakými způsoby jsou nebo mohou být figurace, o nichž hovoří, strukturovány. Struktury

nerovnosti, se kterými se u Eliase [1990] setkáváme ve studii *Established and Outsiders*, nejsou zdaleka jediným typem struktur, které společenský život lidí ovlivňují. Svoji sociální a sociologickou relevanci mají struktury geografické, demografické, temporální a především struktury institucionální. Jak by měla nebo mohla být koncepce figurací rozvíjena právě s ohledem na tyto struktury, to je, domnívám se, úkol pro ty, kteří dnes hodljají tuto koncepci aplikovat ve svém výzkumu.

3.3 *Individualismus a holismus*

Kniha Norberta Eliase *Společnost individuí* se v celém svém obsahu neustále vrací k jednomu problému, který její autor charakterizuje jako „propast“ [Elias 2006b: 25], jež se v západním myšlení otevírá mezi individuem a společností, a kterou není jednoduché překlenout. Existují tu dva protikladné názorové tábory, z nichž zastánci toho prvního tvrdí, že „všechno závisí na individuích“, zatímco druzí naopak soudí, že „všechno závisí na společnosti“. První argumentují tím, že jsou to výlučně individua, kdo rozhoduje o tom, co bude a nebude vykonáno. Druzí ale namítají, že to, co jednotlivci činí, je jako takové vždy podmíněno společensky [Ibid.: 68]. Oba přístupy mají podle Eliase cosi společného, oba jsou založeny na stejném omylu, na umělém, analytickém odtržení individua a společnosti; přičemž každý z nich potom akcentuje jinou perspektivu, jeden individualistickou, druhý společenskou. Elias podrobuje kritice obě tendence. Soudí, že ani jedna z nich nevede k adekvátnímu pochopení společnosti. V jednom případě je zachycena jen jako agregát jednotlivců, v druhém případě jako něco, co existuje mimo tyto jedince a nezávisle na nich [Ibid.: 7].

Naše myšlení se podle Eliase pohybuje mezi dvěma krajnostmi, které pronikají i do sociologické teorie; první představuje individuum uvažované mimo společnost a druhý společnost myšlenou jako opozitum vůči individuu. Máme představu o tom, čím jsme jako lidská individua, a máme také jistou představu o tom, co to je společnost, avšak tyto dvě představy do sebe příliš dobře nezapadají. Přesto nelze pochybovat o tom, že individua tvoří společnost a každá společnost je společností individuí [Ibid.: 15]. Ačkoli tedy tušíme, že ona „propast“ mezi individuem a společností reálně neexistuje, náš způsob myšlení je touto polaritou poznamenán, a ta v něm neustále vytváří určité mezery a trhliny.

Antinomie, o které Elias hovoří, je v současné teoretické literatuře spojována s různým terminologickým označením. Jeffrey C. Alexander [1987] rozlišuje teorie individualistické a kolektivistické. Brian Fay [2002] v knize *Současná filosofie sociálních věd* klade do vzájemné kontrapozice pojmovou dvojici *atomismus* a *holismus*. A pak jsou tu také výrazy *nominalismus* a *realismus*, jejichž původ je spojen se středověkou scholastickou filozofií. V aplikaci na sociologické myšlení vyjadřuje pojem realismus předpoklad, že entity, které jsou označovány souhrnnými pojmy, jako je např. společnost, organizace nebo sociální skupina reálně existují. Nominalismus má naopak takové pojmy za pouhá jména, jež označují určité intelektuální konstrukce, nikoli však něco, co by mělo svou samostatnou reálnou existenci. Reálně totiž podle nominalistů existují pouze konkrétní jedinci a jejich individuální jednání.

Otázku, proč se individuum a společnost jeví jako protiklady, spojuje Elias [Elias 2006b: 102 ff.] v knize *Společnost individuí* s problematikou vývoje individuálního vědomí sebe sama (vlastního Já). Narůstající individualizaci chápe jako korelát civilizačního

procesu. Vědomí, které chápe společnost jako vnější (nepřátelskou) sílu, jež stojí v protikladu k vlastnímu Já, Elias chápe jako jeden z důsledků tohoto procesu.

Povahu tohoto vědomí Elias [2006b]: charakterizuje pomocí obrazu-paraboly „myslících soch“. Tyto sochy nemohou hýbat končetinami, ale mohou vidět, slyšet a myslet; jsou obdařeny rozumem. Každá z nich existuje sama pro sebe; sama si vytváří představu o tom, co se před ní odehrává (a může přemýšlet, nakolik tyto představy odpovídají tomu, co se odehrává ve skutečnosti), sama si dělá vlastní názor. Vše, co socha ví, pochází z jejích vlastních zkušeností. Nemá ale žádnou možnost se přesvědčit, jestli to, co vidí a co si myslí, odpovídá skutečnosti. Je nehybná a je sama.

V moderním světě rozšířený pocit, že jednotlivé individuum je koneckonců zcela samo, že takto osamoceně, provždy odděleno, stojí proti vnějšímu světu lidí a věcí, zanechal hluboké kořeny v řeči i v nástrojích myšlení. Zvláště filozofická literatura (ale nejen ona) od Descarta přes Berkeleye a Kanta až k Husserlovi se zakládá podle Eliase na představě člověka jako izolované, samostatně stojící bytosti. Druhá polovina 20. století pak podle něj přináší další, stále nové verze tohoto obrazu izolovaného jedince, pro jeho označení používá Elias [1987] *homo clausus* a *das wirlose Ich*. Proti ní staví v rámci koncepce figurací jinou představu, představu otevřených lidských bytostí (v možném čísle): *homines aperti*. Elias tedy vyzvedá obraz člověka jako „otevřené osobnosti“, která je ve vztahu k ostatním lidem v postavení, které přináší větší či menší míru autonomie, ale nikdy nemůže být zcela autonomní, neboť každý člověk je po celý svůj závislý na mnoha jiných jedincích, a oni jsou závislí na něm.

Elias se své koncepci snaží vyhnout antagonismu mezi jednotlivcem a společností, který přináší moderní myšlení, a právě koncept figurací má být oním teoretickým nástrojem, s jehož přispěním toho má být dosaženo. S jeho pomocí se snaží překonat dva protikladné proudy, které lze v sociologickém myšlení nalézt – a) weberovský, který postuluje jako východisko zkoumání individuální aktéry, a b) durkheimovský, jenž chápe sociální realitu jako něco, co stojí mimo jednotlivá individua – a tak překonat tradiční myšlenkovou polarizaci, která klade lidi jako individua proti lidem jako společnosti.

Teoretiků, kteří se pokusili antinomii individualismu a holismu překonat, bylo v průběhu 20. století více. Už v 30. letech to byl Talcott Parsons, který se ve své práci *Struktura sociálního jednání* snažil vzájemně propojit ideje Webera a Durkheima [Parsons 1966 (1937)]. V druhé polovině 20. století to byl Berger a Luckmann [1999], Jürgen Habermas [1981], Pierre Bourdieu [1998], Anthony Giddens [1984], Roy Bhaskar [1978], Margaret Archer [1995], Bruno Latour [2005], Luc Boltanski a Laurent Thévenot [2007], a mnozí další. Do rámce tohoto úsilí je pak možné zařadit i Eliasův koncept figurace.

V zásadě lze v rámci tohoto úsilí rozlišit dvě základní strategie. První z nich je založená na tom, že se postuluje cosi třetího, co je mezi individuem a společností vloženo jako svorník, který oba póly propojuje. Druhá je vedena úsilím oba póly – individuální a společenský – k sobě co nejvíce přiblížit a zasadit je do jednoho výkladového rámce tak, že jsou v průběhu explanace sociálních dějů obě perspektivy alternovány.

Počátky první strategie lze vysledovat až ke Georgu Simmelovi, jehož pojetí sociologie lze interpretovat jako odpověď na spor mezi sociologickým nominalismem a realismem [Keller 2004: 357]. Simmelovo vymezení sociologie se snaží zaujmout zvláštní pozici, která umožňuje se oběma extrémům vyhnout. Simmel se vymezuje vůči nominalismu tím, že zdůrazňuje primát společenskosti před individualitou, a je navíc ochoten připustit,

že v důsledku interakcí mezi jedinci vznikají specifické společenské kvality, které nejsou původně obsaženy v žádné z jednajících osob. Zároveň se ale distancuje i od realismu, respektive od substancialistického pojetí sociální reality, a zdůrazňuje její činností charakter. Společnost podle Simmela neexistuje jako nějaká substance, ale vždy jen jako vzájemné působení mezi individui [Simmel 1970: 27]. Simmel soudí, že společnost existuje jen díky tomu, že je v každém okamžiku znovuvytvářena jednáním lidí a jejich vzájemnou součinností, v níž jsou permanentně utvářeny, reprodukovány, ale také rušeny nejrůznější formy mezilidských asociací. Tuto součinnost Simmel vyzvedná jako onen třetí a nejdůležitější sociální fenomén a označuje ji jako *Wechselwirkung* – vzájemné působení, tedy interakci.

Typickým příkladem druhého přístupu je teorie strukturace mladšího Eliasova kolegy z Univerzity v Leicesteru, Anthonyho Giddense, v níž je individuální pól zastoupen pojmem jednání a společenský pól pojmem struktura. Giddensova teorie je založena na teorému duality jednání a struktury, v němž se konstatuje, že struktury jsou produktem lidského jednání, avšak jednou zformované struktury zároveň představují prostředek pro další lidské jednání, který toto jednání na jedné straně umožňuje, ale na druhé straně jej zároveň usměrňuje a omezuje [Giddens 1981b: 92 ff.]. Giddens – jednoduše řečeno – během teoretického výkladu mění svoje stanovisko a sledované otázky se snaží vysvětlovat tak, že se na ně střídavě dívá z obou pozic – individualistické i holistické. Jako, kdyby říkal: v prvním kroku je nutné zaujmout individualistickou pozici, neboť jsou to jedinci, kteří svým jednáním vytvářejí struktury; v druhém kroku je ale třeba přijmout holistickou perspektivu, protože tyto již utvořené struktury ovlivňují následná individuální jednání. Ve třetím kroku se vracíme k individualistickému úhlu pohledu, a to proto, že individua jsou schopna svým jednáním existující struktury nejen reprodukovat, ale i modifikovat a přetvářet.

Obě stručně nastíněné strategie nejsou od sebe zcela odlišné, naopak jsou komplementární a mají různé styčné body. Pokud jde o Eliase, jeho řešení otázky vztahu jednotlivce a společnosti má nejbližší k Simmelovi. Elias simmelovskou perspektivu volně rozvíjí, prohlubuje a pojem *Wechselwirkung* nahrazuje výrazem pletenec/pletivo (*Verflechtung*) vztahů a posléze především konceptem figurací. Toto Eliasovo *úsilí* je ale zároveň spojeno se snahou oba póly vzájemného vztahu – individuum a společnost – k sobě co nejvíce přiblížit a probíhající společenské procesy nahlížet alternativně z obou perspektiv.

3.4 *Konsenzus a konflikt*

Pokud máme stručně přiblížit, jaká problematika se skrývá za opozity konsenzus a konflikt, bude vhodné si na tomto místě připomenout myšlenky Ralfa Dahrendorfa. Dahrendorf se vrací ke klasické otázce, kterou si kladou sociální vědy od dob Thomase Hobbesa: Jak to, že je ve společnosti možný řád? Konstatuje, že v dějinách sociálního a politického myšlení existují dvě základní (archetypální) řešení této otázky [Dahrendorf 1963: 208–210]. Jedno řešení představuje teorie konsenzu, kterou reprezentoval již Jean-Jacques Rousseau názorem, že společnost a sociální soudržnost je výsledkem dohody, vzájemné smlouvy všech jedinců, svobodného, nicméně pro všechny závazného konsenzu; v moderní sociologii pak toto stanovisko (samozřejmě v modifikované podobě) zastává teorie Parsonsova. Druhou odpověď přináší sám Hobbes; podle ní je soudržnost společností založena na mocenském nátlaku, na suverenity jedince nebo menšiny, který tento nátlak vykonává.

Konsenzuální teorie ve funkcionalistickém pojetí je podle Dahrendorfa založena na následujících čtyřech předpokladech:

1. předpoklad stability (každá společnost má „relativně“ stabilní strukturu prvků),
2. předpoklad rovnováhy (prvky této struktury jsou v rovnovážném stavu),
3. předpoklad funkcionality (jednotlivé prvky společnosti přispívají k jejímu fungování),
4. předpoklad konsenzu (společnost se udržuje hodnotovým konsenzem všech členů).

Proti této orientaci je možné postavit druhý myšlenkový proud, který vychází ze zcela odlišných předpokladů:

1. předpoklad dějinnosti (každá společnost a každý její prvek podléhají neustálým změnám),
2. předpoklad explozivity (společnost má vnitřně rozpornou a explozivní strukturu),
3. předpoklad disfunkcionality či produktivity (jednotlivé prvky společnosti přispívají k její změně),
4. předpoklad nátlaku (společnost se udržuje mocenským nátlakem, který vykonávají jedni z jejích členů nad druhými).

Zakladatel konsenzuální teorie, Auguste Comte, označil ve svých dílech dva zdroje konsenzu, prvním je kooperace [Comte 1908a: 313 ff.] vycházející z dělby práce, druhým společně sdílená náboženská víra [Comte 1967a: 7–137]. S těmito předpoklady posléze pracoval i Emile Durkheim, když hovořil o mechanické (založené na kolektivním vědomí, resp. náboženství) a organické solidaritě (vycházející z rozvinuté dělby práce).⁶

Nejvýznamnější konsenzuální teorií, která se objevila po druhé světové válce, byl strukturální funkcionalismus Talcotta Parsonse. V něm nalzáme myšlenku o „kybernetickém“ modelu řízení společnosti označovaném zkratkou

LIGA [Parons 1969], v němž je za nejdůležitější pro zachování sociálních systémů považována kultura, „kulturní systém“. Pro tuto Parsonsovu konsenzuální koncepci je charakteristický důraz na konformitu v chování lidských jedinců, a zároveň také jednoznačné odsuzování sociálních konfliktů jako něčeho patologického, jak nemoci společenského organismu, kterou je žádoucí odstranit.

Teorie konfliktu, o které hovoří Dahrendorf, měla v 50. a 60. letech 20. století dva hlavní reprezentanty, jedním z nich byl sám Dahrendorf [1963], druhou klíčovou postavou byl Lewis Coser [1965]. U obou těchto sociologů představují sociální konflikty něco, co má v životě společnosti své důležité, a lze říci nezastupitelné, místo, což je důvod pro to, se jimi vážně zabývat.

V neposlední řadě jsou tu ovšem i takoví teoretikové, kteří akceptují ve svých teoretických modelech obojí – konsenzus i konflikt – příkladem je Herbert Spencer [1966b: 563–642], který má za to, že v nižším evolučně vývojovém typu vojenské (militantní) společnosti je hlavním pojítkem násilí, nátlak a donucení, zatímco v pozdější, industriální společnosti jsou to faktory spojené s výrobou a směnou. Elias při výkladu společenských

⁶ Jsou ovšem sociologové, kteří nám ve svých koncepcích připomenuly i jiné faktory. Podle Ferdinanda Tönniese [1957 (1887)] je foma lidského soužití typu komunita (*Gemeinschaft*) – pospolitosti krve, místa a ducha a místa; To, co zde utváří vzájemné soužití, jsou pokrevní, tedy příbuzenské vztahy, společně sdílené náboženství a společně obývané teritorium. Ve formě označované společností (*Gesellschaft*) jsou všechny tyto vazby nahrazeny jedním univerzálním poutem, kterým jsou, jak Tönnies – v návaznosti na Karla Marxe – konstatuje: peníze.

procesů akcentuje konflikty spojené s využíváním prostředků násilné moci, avšak neignoruje ani to, že spolu s tím dochází i k formování konsenzuálních vztahů.

To, co je pro Eliase v kontextu promýšlení otázek formování společenského řádu klíčové, je moc. Elias je jedním ze sociologů 20. století, kteří na význam moci, a to zejména moci ozbrojené, na mnoha stránkách svých děl poukazují. Pokud máme rozumět tomu, o co se zde jedná, je důležité si připomenout, že přístup k tomu problému je u představitelů sociologie 20. století značně rozdílný. V systémové teorii Parsonse [1969] a později Luhmanna [2000] se setkáváme s reduktivním pojetím, v něm je moc interpretována jako generalizované komunikační médium politického (sub)systému. Problém pak ale spočívá v tom, že s různými typy mocenských vztahů se setkáváme i v jiných společenských oblastech, nejen v politice; projevují se v ekonomice, výrobě, náboženství, vědě, umění, propagandě, ale i v běžných mezilidských vztazích na organizační a mikrosociální úrovni. Široké pojetí moci je charakteristické pro filozofii Michela Foucaulta, a v sociologické koncepci je toto široké pojetí moci uplatněno v Giddensově teorii strukturace, v níž jsou moc a její uplatňování pochopeny jako součást prakticky všech mezilidských vztahů, což může následně vyvolávat otázku, nakolik mohl být Giddens v tomto směru ovlivněn Eliasem a nakolik se nechal inspirovat Foucaultem.

Moc není „amuletem“, který někdo má a jiný nemá, nýbrž je to strukturální vlastnost mezilidských vztahů [Elias 1970: 77]; má smysl nikoli sama o sobě, ale vždy v souvislosti se snahou nebo tendencí něčeho dosáhnout; tím něčím může být stabilita či nehybnost, ale také naopak změna vztahů či existujících poměrů. N. Elias v této souvislosti hovoří o „balancích moci“ (které mohou být jak bipolární, tak i multipolární) a tyto více či méně fluktuující balanci moci považuje za integrální element všech vztahů mezi lidmi.

3.5 Mikro a makro

Dalším hlediskem, které v úvahách rozvíjených nad konceptem figurace zaslouží pozornost, je otázka úrovní sociální reality. Připomeňme, že Elias konstatuje, že za figuraci lze považovat karetní hru, společenský tanec, lokální komunitu, ale také státy a jejich vzájemné vztahy. To, co v tomto případě není uspokojivě vysvětleno, je to, zda při aplikaci kategorie figurace existují mezi jednotlivými úrovněmi sociální reality nějaké výrazné rozdíly, anebo zda se jedná o něco, na co není nutné brát zřetel, neboť každá figurace, ať už je jak chce velká, vždy představuje jedno a to samé, a tím je síť vzájemných závislostí mezi jedinci.

Přestože lze v soudobé sociologické literatuře najít názor, že všechny makrosociální jevy lze v principu vysvětlit tak, že se pochopí jako rozsáhlé celky složené z mikrosociálních jevů, autor této úvahy se s touto představou neztotožňuje, neboť soudí, že makrosociální realita, je něčím, co nelze vysvětlit na základě jednotlivých mikrosociálních jednotek (tj. lidských jedinců, jejich akcí a interakcí), přičemž zároveň vychází z opačného předpokladu, a sice, že mnohé jevy, které se odehrávají na mikrosociální úrovni, jsou významně ovlivňovány faktory, které se formují na makrosociální úrovni.

Makrosociální jevy mají holistickou povahu, což znamená, že mají vlastnosti a projevy, jež nelze odvodit z vlastností jednotlivostí, ze kterých se skládají, a navíc mají latentní povahu. Výrazem latentní lze přitom rozumět zhruba to, co s tímto pojmem spojil při rozlišování manifestních a latentních funkcí Robert K. Merton [1967: 73–138]. Jestliže

za manifestní můžeme označit takové činy a skutky individuálních a kolektivních aktérů, jež sledují určité zamýšlené cíle, a jsou tedy záměrné, plánované a chtěné; latentní efekty lidských aktivit jsou naopak něčím nezamýšleným, nezáměrným, neplánovaným a nechtěným. Tyto latentní efekty jsou tím, díky čemu dochází v sociální realitě ke vzniku sociálních jevů, které nikdo nezamýšlel a neplánoval a které se projevují jako by za zády jednajících aktérů, staví se vůči nim jako nějaká cizí neznámá síla, přičemž často (i když rozhodně nikoliv jen) tím způsobem, že komplikují, mění, narušují či dokonce pírají a ničí to, oč lidé svými činy usilovali.

Na makrosociální úrovni se setkáváme s procesy, které mají svou vlastní logiku, své vlastní principy a pravidla, které nelze odvodit z jednání jednotlivců, protože představují jakousi nadindividuální kvalitu, která náleží právě určitému celku, nikoli jednotlivcům. Jsou to principy a pravidla, díky kterým sociální realita získává povahu, která pozorovatelům může připomínat děje, které se odehrávají v přírodě, tj., které mají charakter přírodních jevů. Při hledání odpovědi na otázku, jaké jsou příčiny formování, vzniku a fungování těchto procesů, je podle našeho soudu třeba vyhnout se snahám o odhalení nějakého jednoho univerzálního principu, který by měl být tím, co reguluje vše, co se odehrává na makrosociální úrovni, nýbrž je třeba se zaměřit konkrétním způsobem na to, v jakých oblastech společenského života se můžeme s latentními mechanismy uvádějící do chodu uvedené procesy setkat. Autor tohoto textu se pokusil podat hrubý přehled těchto případů již v některých svých předchozích textech (viz např. [Šubrt 2023: 161–164]); nyní si dovolí je stručným způsobem připomenout.

K základním jevům, které nás přivádí na stopu latentních projevů je neplánovaný a nechtěný pokles nebo růst nějakého jevu nebo hodnoty, o kterých lze uvažovat na matematické úrovni jako o závislé veličině⁷. To, na čem je tato veličina závislá, může být: a) jev přírodní povahy vyvolaný přírodními silami (např. ubývání vodních zdrojů); b) jev přírodní povahy způsobený předchozí lidskou aktivitou, ať už naší vlastní, anebo jiné lidské skupiny/společnosti (např. eroze půdy); c) jev sociální či kulturní povahy způsobený předchozí manifestní či latentní aktivitou naší vlastní lidské skupiny/společnosti (např. nárůst zločinnosti); d) jev sociální či kulturní povahy způsobený manifestní nebo latentní aktivitou nějaké jiné lidské skupiny/společnosti (např. nárůst nepřátelských postojů). V případě, že se tyto jevy objevují jako nějaká nová událost, hovoříme o jejich emergenci.

Procesy, které jsou takovou emergentní událostí jakoby nastartovány, se mohou lišit jak z hlediska velikosti prostoru, na kterém se odehrávají, tak i délky času, po který probíhají (krátkodobé, dlouhodobé), a rychlosti. Samotný průběh změn v čase může mít lineární či nelineární podobu, již lze rozpoznat a vyjádřit jako určitý trend. Slovně mohou být tyto trendy charakterizovány jako vzestup nebo pokles, posilování či oslabování, rozšíření a zúžení, úbytek a nárůst, zisk resp. ztráta. Specifickým jevem sociální dynamiky je periodická cyklicita, která se zřetelně objevuje v ekonomickém systému (hospodářské cykly) jako střídání vzestupů a poklesů. Různé procesy mohou být různé rychlé či pomalé, mohou zrychlovat či zpomalovat, mohou narážet na nejrůznější překážky, a mohou také úplně ustát. Každý takový trend potřebuje pro své trvání určitou energii a zdroje, které mu dodávají různé typy lidských aktivit (práce, boj, produkce vědění atd.).

⁷ Vztahy mezi závislými a nezávislými veličinami mohou mít charakter přímé či nepřímé úměry, a mohou mít lineární či nelineární povahu.

Nárůst či pokles jedné nebo více veličin v určité systémové oblasti může vyvolat změnu doposud existujících proporcí, respektive disproporce mezi veličinami, které dříve existovaly v nějakých vzájemně stabilizovaných vztazích, a nyní byly tímto způsobem narušeny, což může podnítit další vývoj (i novým, neočekávaným směrem), např. k tomu, že jiný element začne posilovat, a spolu s tím měnit charakter celého systému (v důsledku oslabení jednoho hospodářského odvětví může dojít k nárůstu v jiném odvětví, a tím ke strukturální proměně uvnitř celého ekonomického systému). Tyto změny proporcí mohou být spojeny nejen s krizovými jevy, ale i s efekty substituční povahy (záměna něčeho za něco), či implementací nových poznatků, technologií a vynálezů. Lidé jsou mnohdy postaveni před nemožnost realizovat staré způsob jednání, takže jsou nuceni hledat určité nové možnosti (např. odchod na jiné území).

Všechny tyto typy jevů se mohou stávat příčinami jiných následných jevů a procesů, jež mohou mít opět svoji manifestní, ale zároveň také latentní rovinu (ubývání vodních zdrojů může např. působit nejen na migrační procesy, ale také na proměny v organizaci a struktuře společnosti). V praxi se navíc setkáváme i s tím, že, řada jevů má mnohem komplikovanější povahu proto, že na určitou veličinu může současně působit více sil (interakce vyvolané migračními procesy, mohou mít současně geografické, demografické, vojenské, ekonomické i kulturní rozměry), ale také proto, že může docházet k nejrůznějším způsobům jejich vzájemného sřetení (např. k tzv. dominovému efektu) či provázanosti. Pokud se dva či více procesů ve svém vývoji podmiňuje navzájem, můžeme hovořit o interdependenci. Jestliže se souběžně probíhající procesy navzájem podporují a posilují, můžeme hovořit o synergii. Sociální celky, jakými jsou národní státy, většinou nedrží pohromadě jen díky jednomu typu vazby, komunikace či směny, nýbrž v důsledku mnohonásobné propojenosti jejich jednotlivých elementů. To je skutečnost, kterou mohou prosté formulace o vzájemných závislostech mezi lidskými jedinci v rámci sociálních figurací spíše zamlžovat, než aby přispívaly k jejich detailnímu pochopení.

3.6 *Duch a hmota*

Humanitní a sociální vědy mají tendenci nahlížet předměty svého zkoumání jako fenomény převážně duchovní povahy, přírodním vědám je naopak bližší pohled z materialistických pozic. V sociologickém myšlení je význam hmotného světa zdůrazněn především v marxismu, ale významný zřetel na předměty materiální povahy najdeme i u Eliase, a to jak v oblasti psychogenetického, tak i sociogenetického zkoumání. To nepochybně zasluhuje naši pozornost, protože v hlavním proudu sociologického myšlení je až dodnešní doby sociální realita chápána převážně jako něco „nehmotného“, jako svět, který je podřízen duchovním principům, jejichž základním vodítkem je smysl a význam, které jsou jednotlivým aspektům této reality přisuzovány.

Velké sociologické teorie 20. století obvykle věnovaly pozornost strukturám ve smyslu pravidel, principů a očekávání, ale jejich věčný charakter a podobu měly tendenci přehlížet. A tak, i když se v některých směrech teoretického myšlení bere existence světa materiálních objektů určitým způsobem na zřetel, obvykle se tak děje způsobem, že se zohledňuje pouze v té rovině, kdy tyto věčné objekty mají pro jednotlivce nebo sociální systémy relevanci v tom, že je jim přisuzována nějaká hodnota, smysl nebo význam. V takovém pojetí se tedy nebere na zřetel sama věčná povaha takových objektů, ale pouze subjektivně

míněný smysl nebo význam, se kterým se lidé k těmto věcným objektům vztahují. Pokud je sociologie vůbec nějakým způsobem disponována existenci hmotných objektů reflektovat, pak je to především v rámci některých specializovaných disciplín, v nichž se řešení vztahu člověka ke světu věcí nelze vyhnout (výzkum spotřeby, životního stylu, bydlení, vztahu k životnímu prostředí apod.).

Věci naše jednání ovlivňují obdobným způsobem jako institucionální pravidla. Na jedné straně lidské jednání podporují, ulehčují a zefektivňují, na druhé straně ale také pro něj znamenají determinaci a omezení na to, co technologicky či dispozičně možné je, a co možné není. Z tohoto hlediska vytváří svět věcí řadu strukturálních úrovní, které člověku diktují, jak má vykonávat nejrůznější aktivity pracovní i jiné povahy, jakým způsobem má zajišťovat svou biologickou i kulturní reprodukci, jak má komunikovat s ostatními lidmi a pohybovat se v prostoru a čase. Zacházení s věcmi a jejich používání nadto vede k vytváření určitých rysů kolektivních mentalit a sociálních habitů.

Použijeme-li eliasovský slovník, můžeme říci, že lidské figurace jsou ve všech svých podstatných životních funkcích napojeny na konfigurace věcí. Tyto věcné konfigurace můžeme analyticky odlišit a uvažovat jako samostatné entity, avšak tím, čím opravdu jsou, se stávají teprve v kontextu řetězců lidského jednání, tj. v interakcích s lidskými figuracemi (opuštěné Machu Picchu nebo zasypané Pompeje už nejsou městem v pravém slova smyslu, přestože jejich věcná konfigurace přežila odchod nebo zánik jejich obyvatel). Strukturálních úrovní, které je možné v rámci věcných konfigurací rozlišovat, je několik, můžeme například uvažovat o časoprostorových strukturách, odvětvových strukturách nebo technologických strukturách. Ve vztahu k jedincům mají velký význam především struktury vlastnické (majetkové) a dispoziční, neboť představují takový typ struktur, který konfigurace věcného světa s lidskými figuracemi zřetelně propojuje.

3.7 Společenské masy a velké osobnosti

I když Elias v rámci své sociologie figurací neustále zdůrazňuje účast individuů na tvorbě společenské reality, většinou zachycuje tyto jednotlivce v pozici jakýchsi typických (průměrných) reprezentantů určité sociální skupiny, vrstvy nebo masy lidských bytostí, jejichž hlavním rysem je to, že jsou nositeli jistého, historicky zformovaného typu kolektivní psychiky, tedy habitu. To, s čím se u Eliase setkáme jen ojedinele, je výraznější zřetel ke specifické úloze určitých konkrétních lidských jedinců, a to i přesto, že odmítá představu, podle níž by měl být význam všech lidí pro pohyb dějin stejný. Elias tvrdí, že jedince nelze chápat jako pasivní přívěsky společenské mašinerie, a zdůrazňuje, že individuální charakter spolu s osobním rozhodováním mohou mít v určitých situacích významný vliv na průběh historických událostí. Zároveň ale také dodává, že rozhodovací proces jednotlivců je vždy ohraničený a je velmi rozdílný v závislosti na tom, jakými mocenskými nástroji daný jedinec disponuje [*Elias 2006b: 67*].

Obecně pro sociologické myšlení platí – a Elias v tomto směru nepřestáváme žádnou výraznější výjimkou – že se v něm většinou uvažuje o sociální realitě jako o realitě zbavené všech jedinečných individuálních vlastností, redukováne na společenské masy, obecné a kolektivní pojmy, vzorce a pravidla. Z hlediska úsilí o dosažení zobecnitelného vědeckého poznání je tato strategie naprosto pochopitelná, přesto ji však nelze uplatňovat v nějaké modelově čisté podobě ve všech humanitně a společensky orientovaných disciplínách.

Typickým příkladem je historická věda, která se ve svém výkladu nemůže spokojit s tím, aby vykreslovala pouze obecné historické tendence, ale musí umět do svého výkladu zasadit i jednání konkrétních historických osobností, s jejich významem a vlivem.

Pro stávající sociologické myšlení je převážně charakteristické to, že vliv na formování sociální reality je individuálním aktérům přiznáván pouze na mikrosociální úrovni, kde je také hojně zkoumán, zejména přístupy sociálního konstruktivismu. Výrazně opomíjenou otázkou však zůstává, zda a jakým způsobem mohou tito aktéři projevovat svůj vliv také na makrosociální úrovni. Zdá se, že pokud se má sociologie zabývat jevy na makrosociální úrovni, není v zásadě schopna uvažovat jinak než funkcionalisticky. Otázka jedinců s celospolečenským vlivem je sice celkem běžná a legitimní v rámci historických věd, avšak sociologie ji – téměř by se dalo říci: „ze zásady“ – ignoruje.

Otázkou, jakým způsobem může určitý konkrétní jedinec ovlivnit svoji společnost a dobu se Elias zabývá ve svém posledním díle, kterým je drobná knížka o Mozartovi. V ní je zaměřena pozornost na problém geniálního tvůrce v rámci dějin umění. Elias se při jeho řešení snažil vyhnout dvěma krajnostem, s nimiž se lze v dané oblasti setkat. Jednou z nich je přístup, který pojímá dějiny umění jen jako sled velkých osobností, druhou redukce kunsthistorie na pouhou proměnu struktur, slohů a stylů.

Eliasův přístup k řešení této otázky je možné přiblížit pomocí metafory mince a razidla. Každý člověk ve společnosti připomíná minci, která je tvarována razidlem, jímž jsou společenské tlaky, v jejichž vlivu se jedinec nachází. Zároveň je ale také každým razidlem, které svým jednáním zanechává ve společnosti a v druhých svůj otisk [Elias 2006b: 68]. I Mozartův genius odpovídá této představě, ovšem s tím, že úloha génia spočívá v tom, že je více než druzí jeho současníci nejen mincí, ale především také oním razidlem, které zanechává svůj otisk v strukturách dané oblasti lidské aktivity a tím ji ovlivňuje v jejím dalším vývoji.

4. Shrnutí

Eliasův koncept figurací je řadou badatelů několika posledních desetiletí považován za perspektivní vědecký nástroj, jehož aplikací by mohlo být v nejrůznějších oblastech sociologického bádání dosaženo nové, vyšší úrovně poznání. Podle Eliasových představ má jít o koncept, který lze uplatňovat na nejrůznější výzkumné objekty na mikro-, mezo- i makroúrovni sociální reality. Přes značnou různorodost jevů, na které může být tento koncept vztažen, je jeho podstata vždy stejná, je jí pletivo (*Geflecht*) resp. síť (*Network*) vztahů mezi vzájemně závislými jedinci, přičemž jednou z podstatných součástí struktury těchto vztahů je to, co Elias označuje výrazem „balance moci“.

Hledat odpověď na otázku, jaký potenciál a jaké limity v sobě koncept figurace skrývá, jsme se pokusili prostřednictvím konfrontace tohoto konceptu s antinomiemi, dualismy a paradoxy, s nimiž se sociologické myšlení během svého dosavadního vývoje potýkalo a potýká. Figurace, jako odborný termín, byla postupně nahlížena z perspektivy antinomie pozitivismu a antipozitivismu, statiky a dynamiky, individualismu a holismu, konsenzu a konfliktu, mikro- a makroperspektivy, ducha a hmoty, sociálních mas a velkých osobností.

Z této analýzy vyplynulo, že figurace je termín, který dobře koresponduje s tím, co je pro Eliasovu sociologii obecně charakteristické v prvé řadě, a to je její orientace na problematiku sociální dynamiky a sociálních procesů, které probíhají v čase, v jehož průběhu

dochází ke změnám, jejichž nejpodstatnějším hybatelem jsou mocenské vztahy (formování balancí moci). Dále je možné konstatovat, že Eliasovo pojetí figurací je ukotveno v antipozitivistickém myšlení, které je spojeno s odmítáním naturalismu a funkcionalismu. Jedním z podstatných impulsů pro jeho postulování jako nového východiska sociologického myšlení byla Eliasova snaha překonat vleklý rozpor mezi postupy vycházejícími z weberovského individualismu a durkheimovského holismu, jehož důsledkem je chybné chápání vztahu mezi jedincem a společností. Tuto Eliasovu snahu je nepochybně nutné ocenit, nicméně v jejím rámci u něj zůstávají dva nedořešené problémy: prvním je otázka rozdílů mezi mikro-, mezo- a makrosociální úrovní reality, kterou má Elias tendenci přehlížet a bagatelizovat; druhým je úloha velkých historických osobností, jež je sice v jeho díle určitým způsobem naznačena, ale zůstává nedořešena.

Poznatky z uvedené analýzy lze podle našeho soudu shrnout do konstatování, že má-li se figurace stát opravdu oním teoretickým a výzkumným nástrojem, za který jej už nyní mnozí badatelé považují, bude nutné ještě dodatečně promyslet ony diskusní stránky a aspekty tohoto konceptu, které jeho tvůrce nepostihнул nebo neobjasnil s dostatečnou zřetelností.

Poděkování

Príspevek byl podpořen z programu *Cooperatio* (SOAS) Fakultou humanitních studií Univerzity Karlovy.

Literatura

- Alexander, Jeffrey C. [1987]. *Twenty Lectures: Sociological Theory Since World War II*. New York: Columbia University Press.
- Archer, Margaret S. [1995]. *Realist Social Theory: The Morphogenetic Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Berger, Peter L. – Luckmann, Thomas [1999]. *Sociální konstrukce reality: Pojednání o sociologii vědění*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Bhaskar, Roy [1978]. On the Possibility of Social Scientific Knowledge and the Limits of Naturalism. *Journal for the Theory of Social Behavior* 8 (1): 1–28.
- Boltanski, Luc – Thévenot, Laurent [2007]. *Über die Rechtfertigung: Eine Soziologie der Kritischen Urteilskraft*. Hamburg: Hamburger Edition.
- Bourdieu, Pierre [1998]. *Teorie jednání*. Praha: Karolinum.
- Comte, Auguste [1907]. *Cours de philosophie positive*, I. Paris: Schleicher Frères, Éditeurs.
- Comte, Auguste [1908a]. *Cours de philosophie positive*, IV. Paris: Schleicher Frères, Éditeurs.
- Comte, Auguste [1908b]. *Cours de philosophie positive*, V. Paris: Schleicher Frères, Éditeurs.
- Comte, Auguste [1967a]. *Système de politique positive, ou Traité de sociologie, Instituant la Religion de l'HUMANITÉ*, II. Osnabrück: Otto Zeller.
- Comte, Auguste [1967b]. *Système de politique positive, ou Traité de sociologie, Instituant la Religion de l'HUMANITÉ*, III. Osnabrück: Otto Zeller.
- Coser, Lewis A. [1965]. *The functions of social conflict*. London: Routledge.
- Dahrendorf, Ralf [1963]. *Gesellschaft und Freiheit: Zur soziologischen Analyse der Gegenwart*. München: Piper.
- Durkheim, Emile [1926]. *Pravidla sociologické metody*. Praha: Orbis.
- Elias, Norbert [1970]. *Was ist Soziologie?* (Ed. Claessens, Dieter). München: Juventa Verlag.
- Elias, Norbert [1987]. *Die Gesellschaft der Individuen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.

- Elias, Norbert – Scotson, John L. [1990]. *Etablierte und Außenseiter*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Elias, Norbert [1991]. *Mozart, Zur Soziologie eines Genies*. Frankfurt am Main: Suhrkamp. Elias, Norbert [2005]. *Gesammelte Schriften, XVII. Autobiographisches und Interviews*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Elias, Norbert [2006a]. *O procesu civilizace: Sociogenetické a psychogenetické studie, I. Proměny chování světových horních vrstev na Západě*. Praha: Argo.
- Elias, Norbert [2006b]. *Společnost individuí*. Bratislava: Kalligram.
- Elias, Norbert [2007]. *O procesu civilizace: Sociogenetické a psychogenetické studie, II. Proměny společnosti. Nástin teorie civilizace*. Praha: Argo.
- Fay, Brian [2002]. *Současná filosofie sociálních věd: Multikulturní přístup*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Gabriel, Norman – Menell, Stephen (ed.) [2011]. *Norbert Elias and Figurational Sociology: Processual Thinking in Sociology*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Giddens, Anthony [1981]. Time and Space in Social Theory. In: von Matthes, Joachim (ed.). *Lebenswelt und soziale Probleme*. Frankfurt am Main: Campus Verlag GmbH, s. 88–97.
- Giddens, Anthony [1984]. *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Berkeley – Los Angeles: University of California Press.
- Habermas, Jürgen [1981]. *Theorie des kommunikativen Handelns, I, II*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Keller, Jan [1991]. *Úvod do sociologie. (Introduction to Sociology)*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Keller, Jan [2004]. *Dějiny klasické sociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Latour, Bruno [2005]. *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory*. New York: Oxford University Press.
- Lévi-Strauss, Claude [1973]. *Anthropologie structurale deux*. Paris: Plon Press.
- Lévi-Strauss, Claude [1993]. *Mýtus a význam. (Myth and Meaning: Cracking the Code of Culture)*. Bratislava: Archa.
- Luhmann, Niklas [2000]. *Die Politik der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Merton, Robert K. [1967]. *Social Theory and Social Structure*. New York: The Free Press.
- Parsons, Talcott [1966 (1937)]. *The Structure of Social Action: A Study in Social Theory with Special Reference to a Group of Recent European Writers*. New York: The Free Press.
- Parsons, Talcott [1969]. *Politics and Social Structure*. New York: Free Press.
- Simmel, Georg [1970]. *Grundfragen der Sociologie (Individuum und Gesellschaft)*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Schäfers, Bernhard (ed.) [1992]. *Grundbegriffe der Soziologie*. 3. vyd. Opladen: Leske-Budrich, Opladen.
- Spencer, Herbert [1966a]. *The first principles. The works of Herbert Spencer, I*. Osnabrück: Otto Zeller.
- Spencer, H. [1966b]. *The principles of sociology, II*. In: *The works of Herbert Spencer, VII*. Osnabrück: Otto Zeller.
- Šubrt, Jiří [2015]. The Society of Individuals: How to Solve the Dilemma of Individualism and Holism in Historical Sociology. *Historická sociologie* 7 (1): 9–23.
- Šubrt, Jiří [2023]. *Rethinking the Theoretical Concepts of Sociology: Critical Eclecticism and Reconfigurationism*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholar Publishing.
- Tönnies, Ferdinand [1957 (1887)]. *Community & Society (Gemeinschaft und Gesellschaft)*. (Ed. & Trans.). East Lansing, MI: The Michigan State University Press.
- Touraine, Alain [1984]. *Le retour de l'acteur*. Paris: Fayard.
- Weber, Max [1922]. *Wirtschaft und Gesellschaft: Grundriss der verstehenden Soziologie*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).
- Weber, Max [1988]. Ueber einige Kategorie der verstehenden Soziologie. In: Weber, Max. *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), s. 427–474.
- Weber, Max [1998]. Základní sociologické pojmy. In: Weber, Max, *Metodologie, sociologie a politika*. Praha: Oikoymenth, s. 135–171.

Jiří Šubrt (*1958) založil v roce 2009 a od té doby vede studijní program *Historická sociologie na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy*. Dlouhodobě se také věnuje otázkám času a paměti. Je autorem a editorem několika knih, které byly vydány v českém, anglickém a ruském jazyce.